

DE RADIO OMROEP- VEREENIGING VOOR ARBEIDERS (ROVA)

REVOLUTIONAIR-SOCIALISTEN EN DE ETHER, 1929 – 1940

In 1929 werd de Revolutionair Socialistische Partij (RSP), opgericht. De partij diende als kristallisatiepunt voor communistische heroriëntatie buiten de Communistische Partij Holland (CPH). In 1935 fuseerde de RSP met de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP), een radicale afsplitsing van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), tot Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP). RSP en RSAP hekelden de aanpassingspolitiek van de sociaal-democraten aan de kapitalistische maatschappij en keerden zich fel tegen stalinisme, fascisme en nationaal-socialisme. De meest op de voorgrond tredende landelijke politicus van zowel RSP als RSAP was voorzitter Henk Sneevliet, die ook de voorzitter was van de oudste in 1893 opgerichte vakcentrale van Nederland, het revolutionair-socialistische Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS).

De revolutionair-socialistische arbeidersbeweging heeft grote inspanningen gedaan nieuwe media, zoals film en radio, voor haar politieke en vakbondszaken te gebruiken. Voor de periode 1929 – 1940 kan zeker van een revolutionair-socialistisch mediabeleid gesproken worden. Al vroeg was er interesse voor het medium film. Met hun Vereniging Voor VolksOntwikkeling (VVVO) probeerden zowel NAS als RS(A)P met een breed palet aan culturele activiteiten grotere groepen aan zich te binden. Film was daar een onderdeel van.¹ Ook de radio als nieuw en belangrijk fenomeen had hun belangstelling. Over de houding en inspanning van de revolutionair-socialistische arbeidersbeweging om het massamedium radio voor haar propaganda te benutten is echter nog weinig bekend.

Op 7 mei 1929 richtte het NAS zelf een eigen omroepvereniging op, de Revolutionaire (later: Radio) Omroep-Vereeniging voor Arbeiders (ROVA), waarbij ze de steun kreeg van de RSP. De ROVA heeft maar kort, ruim twee jaar, bestaan. Daarna zijn er geen pogingen meer gedaan een eigen omroepvereniging te beginnen. Waarom werd de ROVA opgericht en wat is de reden dat deze omroepvereniging zo kort bestaan heeft? Werd het deze kleine radicaalsocialistische stroming door de overheid mogelijk gemaakt een plaatsje in 'omroep-land' te bemachtigen? Waren de bestaande grote algemene omroeporganisa-

ties de ROVA ter wille? En op welke manier, anders dan via de ROVA, hebben de revolutionair-socialisten tot aan de Tweede Wereldoorlog van de radio gebruik gemaakt?

De begintijd van de radio

Aan het einde van het tweede decennium van de twintigste eeuw verrichtte de op de voorgrond tredende ir. Hanso à Steringa Idzerda in Nederland baanbrekend werk op radiogebied. De PTT verleende hem een experimentele zendmachtiging waar deze technicus, die ook fabrikant van radioapparatuur was, op geheel eigen wijze gebruik van maakte. Zijn omroepuitzendingen beperkten zich niet alleen tot het ten gehore brengen van muziek, technische lezingen en het uittesten van zijn eigen fabrieksapparatuur. Hij gebruikte zijn zendmachtiging ook om concurrerende firma's in een kwaad daglicht te stellen. Deze handelwijze, laten we het reclame noemen, kwam hem na ernstige klachten van die concurrerende firma's bij de minister op een waarschuwing van de PTT te staan. Deze zou hem voortaan nauwkeuriger in zijn uitingen volgen.

*Idzerda's aanvraag van 10 mei 1926 voor een zendmachtiging, die 17 juni 1926 werd verleend, echter niet voor Omroepdoeleinden (PTT-archief).
Bron: P.A. de Boer, à Steringa Idzerda. De pionier van de radio-omroep, De Muiderkring, Bussum 1969, p. 94*

MEI 1926
1926

N.V. „IDZERDA-RADIO“
APPARATEN EN ONDERDEELEN VOOR RADIO-TELEGRAFIE
TELEFONIE

Telefoon 32584. Den Haag, 10 Mei 1926
BUIKSTRAAT 8-10

Aangetekende stukken adresseren
Bijzondere: COPENICUSPLEIN

RIJKS- EN GEMEENTE
LEVERANCIER

INGEKOMEN
17 MEI 1926
1e Post

Hbs. Post
11 MEI 26 III 01053

Aan Zyne Exoellentie Gen Minister
van Waterstaat.
den Haag.

Ondergetekende H. H. S. à Steringa Idzerda, ingenieur, directeur der N.V. „Idzerda-Radio“ verzoekt Uwe Exoellentie hem een machtiging te willen verlenen voor het doen van proefnemingen met radiotelefonie-telegrafiezenders, overeenkomstig het concept hem toegezonden door den H. E. G. Directeur-Generaal date 3 Maart met begeleidend schrijven No. 7882, 5 e afd.

Het zal door hem zeer op prijs gesteld worden indien daarvoor dezelfde roepletters P.O.G.G. werden toegekend als gedurende de jaren 1919-1924 voor dezelfde doeleinden waren vastgesteld.

Hetwelk doende enz.
à Steringa Idzerda

Kort daarop constateerde de PTT dat Idzerda weer in overtreding was. Toen bleek dat hij ook nog schulden aan de staat had was dat een mooie gelegenheid ‘de stok’ te grijpen en ‘de hond’ te slaan. Eind 1924 werd zijn zendmachtiging ingetrokken. Twee jaar later kreeg Idzerda een nieuwe, maar nu beperkter machtiging. Het werd hem voortaan onmogelijk gemaakt als ‘omroep’ in de lucht te komen. De machtiging verbood hem namelijk ‘vooraf en openlijk’ zijn programma’s bekend te maken, wat hiervóór altijd wel was toegestaan.²

Welke les had de overheid geleerd? De radio bleek niet alleen een zeer machtig maar tegelijk ook een gevaarlijk massamedium te kunnen zijn. Gevoelens en gedachten die in de ether verspreid en openbaar gemaakt werden, bleken dus niet altijd vanzelfsprekend verspreid en vrijelijk geuit te mogen worden. De overheid werd zich ervan bewust dat een bepaalde mate van voorzichtigheid in acht genomen moest worden ook al voerde ze in deze beginfase nog een mild repressief beleid. Zo er al gecontroleerd werd, was van een effectieve en systematische vervolging zeker nog geen sprake.³

Preventieve censuur

In 1923 en 1924 veranderde het controlegedrag van de overheid. In de jaren twintig waren NCRV, KRO, AVRO en VARA – de exponenten van respectievelijk de protestants-christelijke, katholieke, liberale en socialistische zuil – tot volle wasdom gekomen. De zendingsdrang en het fanatisme waarmee elke omroeporganisatie eigen gedachten en denkbeelden via de ether uitdroeg, kon niet iedereen waarderen.

De overheid werd gedwongen naar nieuwe en meer deugdelijke vormen van toezicht te zoeken. De verbreding van het programma-aanbod had tot gevolg dat de radio een steeds grotere maatschappelijke betekenis kreeg. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de overheid parallel aan de groei van het massamedium radio een toenemende aandacht voor de inhoud van de programma’s begon te ontwikkelen. De overheid had er natuurlijk zelf alle belang bij dat de maatschappelijke rust en orde in het land gehandhaafd bleef. De angst voor scherpe polemieken via de ether zat er bij haar diep in. Bij elke onenigheid zou de overheid dan noodgedwongen moeten ingrijpen en een standpunt moeten bepalen. Het toezicht op de inhoud van de programma’s dat eerst nog aan de directie van de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek (NSF) was overgelaten, kwam daarom in de loop van 1927 definitief in handen van het overheidsbedrijf, de PTT. Dit kreeg het toezicht op het handhaven van ‘de wettelijke voorschriften ter zake de veiligheid van den staat, de openbare orde en de goede zeden gesteld’.⁴ De PTT concentreerde zich in haar controlebeleid vooral op uitingen die te maken hadden met een drietal door de overheid gevreesde gebieden: de nationale politiek, de internationale politiek en de onderlinge radiostrijd. Jaap van de Merwe vat de angst van de regering-Colijn om het bevriende (!) buitenlandse staatshoofd

Adolf Hitler voor het hoofd te stoten én het binnenlandse gedrag van de autoriteiten zelf, kernachtig samen:

‘Zoals zoveel Nederlanders sidderden Colijn en consorten voor de politieke, economische en militaire dreiging van de Teutoonse bulderbast, maar hoopten zij hem met kwispelstaarten wel van nare daden af te houden. Van de weeromstuit trokken ze binnenlands een schrikwekkende muil open tegen iedereen en alles wat stoorde bij hun eigen gekwispel’.⁵

De greep van de overheid op de inhoud van de programma’s was echter niet sterk.⁶ Ervaring had geleerd dat overheidsingrijpen vaak meer maatschappelijk commotie gaf, met daarbij onbedoelde publiciteit en onrust, dan het omstreden programma zelf. Toen op 10 januari 1934 Marinus van der Lubbe na een geruchtmakend proces op een Duits schavot ter dood was gebracht, werd het de VARA verboden daar politiek commentaar op te geven, ook al stonden de kranten er vol van. De eigenzinnige Gerrit Jan Zwertbroek, een van de oprichters van de VARA, wist bij zijn omroep door te drukken dat vijf minuten radiostilte werd ingelast. De Radio Controle Commissie, die als ‘radiowaakhond’ op 13 mei 1930 door de regering geïnstalleerd was, zou dit toch onmogelijk als ‘sociaal-democratische propaganda door Nederlandse zenders’ kunnen uitleggen, meende hij. Maar minister-president Colijn en minister De Wilde van Binnenlandse Zaken was het niet ontgaan. De stilte werd uitgelegd als een uitermate politieke en dus staatsgevaarlijke stilte. Als straf mocht de VARA een dag niet uitzenden.⁷ Dát viel pas op bij het publiek!

Veel zou dus afhangen van de bereidwilligheid tot zelfbeperking van de zendgemachtigden. Sluitende bepalingen en richtlijnen van de overheid waren er niet. De door de overheid opgelegde zelfbeperking van de zendgemachtigden creëerde wel een voedingsbodem waarop een pragmatisch-bureaucratisch streven naar krachtiger bevoegdheden van diezelfde overheid zich kon ontwikkelen. In ons land bleek deze ontwikkeling tamelijk gemakkelijk uit te monden in een preventieve censuur, toen nog onvoldoende afgeremd ‘door een overheersende vrijheidsbevorderende mentaliteit in de maatschappij’.⁸ De invloed van de confessionele machtsvorming tijdens het Interbellum was nog een dermate grote factor dat individuele belangen ondergeschikt werden gemaakt aan moreel-zedelijke gemeenschapsbelangen.

In de praktijk betekende het dat vrijheidsbeperking en staatsbevoogding hand in hand gingen. Modernisering werd daarbij volgens bestaande christelijke normen gekanaliseerd en ingekapseld. Katholieke leiders trachtten daar waar mogelijk via de radio opvattingen van andersdenkenden buiten de eigen kring te houden. En de christelijke elite maakte zich grote zorgen dat de rust in het gezin door de radio verstoord zou worden. Ook zij probeerde verderfelijke geachte zaken ver van de gelovige te houden. Door hun politieke machtspositie slaagden de confessionelen erin tijdens het Interbellum de programmavrij-

heid te begrenzen door de overheid preventief toetsingsrecht te verlenen. Daarbij werden criteria gebruikt die neutraal klonken maar vooral vanuit een burgerlijk-christelijke gezichtshoek geïnterpreteerd werden. De zogenaamde pacificatie in de ether die door deze preventieve censuur in ons land werd afgedwongen, leek eerder opgelegd door confessionelen in het defensief dan dat ze tot stand gekomen was als uitkomst van compromisvorming door de politieke elite.⁹

AFBRAAK DER NEDERLANDSE DEMOKRATIE

Afbraak der Nederlandse democratie, in De Arbeid, 19 februari 1937. Bron: Dick de Winter, Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler, Papieren Tijger, Breda 2001, p. 56

Het mentale klimaat was in deze periode zowel in regeringskringen als in de maatschappij zelf sterk gericht op gezagsversterking. Binnen burgerlijke groeperingen was de roep om meer eenheid en saamhorigheid, de roep om een sterker gezag duidelijk hoorbaar. Men wilde krachtiger daden in plaats van langdurige debatten in het parlement – met als logisch verlengde de roep om ‘een sterke man’.¹⁰ Dit alles wekte weerstand en spanningen op, vooral bij diegenen die kritiek op de bestaande kapitalistische orde hadden. Zij hielden vol dat het opgelegde preventieve toetsingsrecht, zogenaamd in dienst van het ‘algemeen belang’, in werkelijkheid preventieve politieke censuur betekende en in het belang van de bestaande orde zelf was.¹¹

Tweede-Kamerverkiezingen 1929

Het gebruik van de radio had in de laatste maanden voor de verkiezingen in 1929 een grote vlucht genomen. De grote zendgemachtigden aarzelden niet in de strijd om de stem van de kiezer politieke uitzendingen in hun programmering op te nemen.¹² VARA en KRO bijvoorbeeld legden een grote ijver aan de dag om luisteraars op politiek gebied te beïnvloeden. Zo trachtte de VARA luisteraars ertoe te bewegen petitionnementlijsten tegen de Vlootwet te tekenen. Bij deze adresbeweging werd op grote schaal gebruik gemaakt van het gewaarborgde recht van petitie dat in de Grondwet was vastgelegd en waarbij de getekende lijsten uiteindelijk aan de koning of de Staten-Generaal werden aangeboden.

In het verzuilde Nederland kon de Rooms-Katholieke Staatspartij bij de KRO en de SDAP bij de VARA terecht en konden de christelijke partijen bij de NCRV het contact met hun politieke achterban onderhouden. De overige grotere politieke partijen waren nagenoeg verstoken van zendtijd. De minister erkende die ongelijkheid en stond erop dat die rechtgetrokken werd. Daarvoor schakelde hij de Radioraad in, een adviescollege dat de minister in alle zaken die met de radio-omroep verband hielden, moest adviseren. Dat college diende een eerlijke oplossing te bedenken.

De AVRO, NCRV en KRO lagen direct dwars. De AVRO omdat ze tegen politieke uitzendingen was en de NCRV en de KRO omdat ze de politieke praatjes als een inbreuk op de vrijheid tot programmeren beschouwden. Toen de minister coûte que coûte aan een billijke verdeling van de zendtijd wilde vasthouden, gingen ze uiteindelijk overstag. Maar ze werkten niet vrijwillig mee. Na moeizame onderhandelingen kwam de Radioraad met een regeling waarin ieder zich meende te kunnen vinden. In deze regeling werd echter geen rekening gehouden met de kleine partijen. De drie kwartier zendtijd die in reserve gehouden was, bleek onvoldoende voor het groot aantal nieuwe partijtjes dat aan de Tweede-Kamerverkiezingen in 1929 meedeed.¹³ Ook hierover ontstond geharrewar. De Radioraad hakte uiteindelijk de knoop door. Besloten werd door

H. Sneevliet, Voorzitter van het Nationaal Arbeids-Secretariaat. Bron: Het proces Sneevliet, Proletarisch Steun-fonds, Amsterdam, juli 1933

loting dertien kwartieren extra aan de politieke partijen ter beschikking te stellen en deze over de zendtijd van de algemene omroeporganisaties te verdelen.¹⁴

De RSP in de ether

De PTT achtte zich politiek niet capabel de uitzendingen van de extremistische partijen – zoals de CPH, de RSP en de CPH-CC (de groep-Wijnkoop) werden aangeduid – op hun inhoud te beoordelen. Daarom werd aan de minister van Justitie assistentie gevraagd van een politiefunctionaris. Die zou dan op gezette tijden politieke vergaderingen moeten bijwonen en de betrokken ambte-

naar of functionaris adviseren. Eventueel zou die politiefunctionaris met machtiging en onder verantwoordelijkheid van de minister van Waterstaat de zender kunnen uitschakelen. Om bij eventuele moeilijkheden juridisch sterk te staan werden radiolezingen van deze extremistische partijen op een wasrol vastgelegd. De lezingen van de grote(re) partijen werden slechts ‘aangehoord’.¹⁵

De RSP had bij de minister van Waterstaat een kwartier zendtijd aangevraagd.¹⁶ Op 14 juni 1929 zou de uitzending plaatsvinden, van 19.15 tot 19.30 uur. In een afzonderlijk schrijven had de minister er nog eens op gewezen dat de inhoud van de verkiezingstoespraak die zou worden uitgezonden, niet in strijd mocht zijn met de veiligheid van de staat, de openbare orde of de goede zeden. De zender zou direct worden uitgeschakeld als in strijd met dit voorschrift gehandeld zou worden. De RSP was gewaarschuwd.

Toen Henk Sneevliet in de studio van de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek in Hilversum aankwam, bleek dat de vrijzinnig-democraat Mr. Oud, die vóór hem van 19.00 tot 19.15 uur zou spreken, niet aanwezig was. Toen Oud alsnog arriveerde was de helft van zijn spreektijd verstreken. Sneevliet was er getuige van hoe Oud hijgend en onder hoge druk zijn pleidooi voor staatspensioen en voor zijn partij, de Vrijzinnig Democratische Bond (de lijst-Marchant), afwerkte. Terwijl Mr. Oud zijn minuten volmaakte verscheen er een auto voor de studio waaruit vier personen stapten. De vier vertegenwoordigers die de

veiligheid van de staat, de openbare orde en de goede zeden moesten bewaken, waren, merkte Henk Sneevliet sarcastisch op, speciaal uit belangstelling voor hem gekomen. Toen hij tegen 19.15 uur naar de zendkamer was gegaan, zagen een paar aanwezige partijgenoten een van de mannen snel een koptelefoon opzetten om vooral geen woord van het gesprokene te missen. Een van de anderen vroeg nog belangstellend of de luidspreker ingeschakeld was, zodat hij en zijn twee collega's ook controle konden uitoefenen.¹⁷

De uitzending hoefde niet onderbroken te worden. Henk Sneevliet hield zich keurig aan de richtlijnen. In zijn rede keerde hij zich tegen de sociaal-democratie die in zijn ogen 'een burgerlijke beweging' was geworden. Sociaal-democraten spraken over klassenstrijd, maar predikten de klassenvrede. Ze hadden de mond vol van internationalisme en ontwapening maar de politieke praktijk was daarmee in flagrante tegenspraak. Henk Sneevliet constateerde bovendien een groot verlangen naar het regeringspluche, naar regeren in een coalitie. Maar eenmaal tot de regeermacht geroepen, zo wist hij, zou de sociaal-democratie de moeilijkste karweien voor de bezittende klasse opknappen. 'De sociaal-democratische beweging vervormt de strijdorganisaties der arbeiders tot hulporganen van den kapitalistischen staat en de bezittende klasse.'

Met de sociaal-democratische 2e Internationale was het dus droevig gesteld. Zo ook met de communistische 3e Internationale van Moskou. In de Sovjet-Unie had de politieke verwildering toegeslagen en vierde geestelijke verwarring hoogtij. Daar was ook al niets van te verwachten. De RSP daarentegen streefde de samenbundeling van alle werkelijk revolutionaire krachten na. De partij hechtte grote betekenis aan direct en daadwerkelijk optreden van de arbeiders. Ze was voor volkomen onafhankelijkheid van Nederlands-Indië en kwam op voor volledige amnestie aan de duizenden politieke slachtoffers van koloniaal wanbeheer en machtsmisbruik. De partij sprak zich ook uit voor amnestie aan principiële dienstweigeraars en afschaffing van het militaire stelsel. De RSP keerde zich nadrukkelijk tegen toepassing van staatsgeweld op revolutionairen in *alle* landen.¹⁸

Het laatste deel van zijn tekst moest Henk Sneevliet noodgedwongen al improviserend inkorten. Zijn redevoering bleek te lang te zijn. Hij heeft nooit geweten dat zijn rede door de autoriteiten uit voorzorg op een wasrol was vastgelegd.

Enthousiasme

Sneevliets rede was niet alleen door de overheid maar ook door radioluisteraars met aandacht beluisterd. Hij was opgetogen. Het was de eerste keer, schreef Sneevliet in *De Baanbreker*¹⁹, dat hij met dit bijltje gehakt had. Hij had zelf kunnen constateren hoe groot de waarde van het radiopropagandamiddel was. Als, zoals beweerd werd, aan de radio toegeschreven moest worden dat de belang-

stelling voor vergaderingen overal sterk was afgenomen, dan kreeg ‘het benutten van dit middel [voor hem] nog grooter betekenis’. Met dit ‘eten’ was wat Sneevliet betreft ‘de eetlust toegenomen’. Een nieuwe poging om een kwartier spreektijd te krijgen was al ondernomen. Maar ja, ‘de minister van Waterstaat maakt te dienopzichte de dienst uit’.

Aan het eind van zijn artikel in *De Baanbreker* veegde Sneevliet de vloer aan met de AVRO en de andere partijen ‘van het behoud’: zij wilden de volledige beschikking hebben over ‘de lucht’ voor hun zogenaamde ‘neutrale’ propaganda. Er zat hem iets dwars. Toen in 1928 de oudste vakcentrale in Nederland, het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), vijfendertig jaar bestond waren de bestuurders W.F. Blaauw en Nelis Kitsz naar de voorzitter van de AVRO, Willem Vogt, gegaan om zendtijd te vragen voor enkele redevoeringen en strijdlieden. De AVRO had wel redevoeringen willen toestaan maar dan zou over de klassenstrijd niet gesproken mogen worden. Een onmogelijkheid voor het revolutionaire NAS. De secretaris van de AVRO, Mr. Jan den Tex, deelde Sneevliet schriftelijk mee dat ‘verdere besprekingen over dit punt voor Uwe organisatie weinig nut zouden hebben’.²⁰ Geen zendtijd bij de AVRO dus. Maar die zelfde AVRO had wel de (neutrale) Postbond toegestaan voor de microfoon redevoeringen af te steken! ‘Wat een algemeenheid’, schamperde Gerrit Jan Zwertbroek in *Radio*, het VARA-omroepblad. Theo Dissel, die later in de ROVA een vooraanstaande rol zou spelen, had Sneevliet het artikeltje van Zwertbroek toegestuurd. ‘Quasi-verontwaardigd gedoe’ had hij erbij geschreven. Want had ook de VARA niet in 1928 geweigerd het jubilerende NAS enige zendtijd te geven? Was het niet ergerlijk dat het vijf maanden had moeten duren voordat VARA-secretaris Lebon op het NAS-verzoek had geantwoord? Een afwijzing, met als argument dat de VARA een te gering aantal zenduren had.

In een brief aan de minister van Waterstaat had Sneevliet dat alles ‘chicanes’ genoemd.²¹ Ook de sociaal-democratische VARA kreeg er daarom bij Sneevliet hard van langs. Hij verweet de VARA dat zij revolutionaire propaganda via de radio onmogelijk maakte, terwijl de VARA het NVV wel de microfoon ter beschikking stelde. Het toonde aan, schreef Sneevliet vinnig, dat revolutionair gezinde organisaties gezamenlijk moesten proberen aan het machtsmisbruik van AVRO en VARA weerstand te bieden. In de huidige verhoudingen was sprake van een regelrechte aanslag op het recht van vereniging en vergadering. Sneevliet kon het niet anders zien als een streven ‘naar uitbreiding van de voorrechten der bezittende klasse die wel even zou uitmaken wat in deze wereld “neutraal” was’.²²

Ook de RSP-er Jacques Engels had al eerder kritiek op de VARA gespuid. Hij was van mening dat het werk van de VARA in sommige gevallen best een socialistisch-opvoedend karakter had, al was zonneklaar dat de verburgerlijking van de sociaal-democratie nu ook haar weg door de lucht gevonden had. Dat daar gelaten – waar Engels ernstig bezwaar tegen maakte was het feit dat de VARA haar deel van de ruimte in de lucht opeiste zonder anderen hetzelfde recht te gunnen.

‘Als de sociaal-democratie het recht heeft haar beginselen door middel van de radio te verbreiden, *dan hebben wij het ook*’.²³

En Jef Last, die als schrijver-dichter zijn kunst in dienst van de directe revolutionaire actie wilde stellen, brieft dat het NAS daarom de VARA toch niet moest steunen in haar rechtvaardige protest tegen de preventieve censuur van de Radoraad. Tenminste zo lang de VARA niet wilde begrijpen dat óók revolutionairen het recht hadden op hun plaats in de ether. Het NAS, schreef hij, kon in de VARA tot nu toe helaas niets anders zien dan een bepaalde schakering van de ideologie van de bourgeoisie.

‘Wij zullen voortdurend blijven strijden tegen de burgerlijke klassesdictatuur die het wapen der censuur hanteert tegen de opstandige arbeidersmassa. Wij zullen vechten voor het vrije revolutionaire woord op het doek, in de zaal, op de straat en in de ether’.²⁴

De kans dat de VARA zendtijd ter beschikking wilde stellen was echter nihil. De VARA was statutair aan de SDAP en het NVV gebonden. Het was een partijgebonden omroep die volledig en uitsluitend dienstbaar was aan het politiek programma van de socialistische arbeidersbeweging, zoals die georganiseerd was in de sociaal-democratische SDAP en het NVV.²⁵ De VARA was zeker niet de representant van de ‘algemene socialistische’ zuil die de overheid in haar meende te zien. De VARA, ‘de Omroep van het Vrije Woord’, zoals ze zichzelf betitelde, eiste de vrijheid in de ether wel op voor haar sociaal-democratische medestanders maar duidelijk niet voor haar revolutionair-socialistische, communistische of anarchistische rivalen. Die hield ze liever buiten de deur. Vandaar de felle kritiek van RSP en NAS. Daar kwam nog bij dat de VARA het in deze periode niet gemakkelijk had. De overheid had haar repressieve en disciplinerende greep op de VARA in de loop van de jaren dertig steeds meer weten te vergroten. Door voorschriften, censuurinterventie, faciliteitontzegging en sanctiedreiging drong de overheid de VARA in een achterstandsituatie waardoor ze tot zelfdisciplineren en tot de ontwikkeling van een nieuwe programmaformule werd gedwongen. Voor militant-propagandistische uitingen van het NAS of de RS(A)P was door deze ontwikkeling bij de VARA geen plaats.

De disciplineren van de VARA was een illustratie van het functioneren van de autoritaire democratie. Weliswaar bestond er formeel politieke pluriformiteit, maar in feite domineerde het gezag van de door confessionelen geleide regering.²⁶ Illustratief in dit verband was het verbod zelfs de tonen van ‘De Internationale’ als pauzesignaal van de VARA te laten horen. De regering wenste op geen enkele wijze de aanwezigheid van ‘De Internationale’ op een Nederlandse zender. Het zou de polarisatie maar bevorderen, meende minister-president Colijn in 1933: ‘Elke avond dat dit gebeurt, komen er weer vijftig nieuwe fascistten bij’. Eerst gold het verbod alleen gezongen vertolkingen van de tekst. Daarna mocht het helemaal niet meer, ook de melodie niet.²⁷

Begin 1929 nam het NAS zelf het heft in handen.²⁸ Op 23 maart 1929 werd een voorlopig comité geformeerd dat werk wilde maken van een eigen omroepvereniging. Ruim een maand later, op 7 mei 1929, werd officieel de Revolutionnaire Omroep-Vereeniging voor Arbeiders (ROVA) opgericht.

1e JAARGANG

MEI 1930

No. 1

Luidspreker

R		R
O	Periodiek orgaan van de Radio-Omroep-Vereeniging	O
V	voor Arbeiders.	V
A	Adres voor Redactie en Administratie: Brederodestraat 17—17a, A'dam (W.)	A
	Telefoon Interc. 83360, 83421, 83649.	

Bron: Nationaal Archief, Ministerie van Justitie/Centraal archief Verenigingen 1874 – 1976, bestanddeel 43439

Na een voorzichtig begin werden de pogingen de ROVA in de ether te krijgen in 1930 sterk geïntensiveerd. In een brief aan de ministerraad stelde men met nadruk dat het NAS de oudste vakcentrale van Holland was, een eigen doel had en kon worden beschouwd als een reële en erkende richting in de arbeidersbeweging.²⁹ Een eerdere brief aan minister Reymer van Waterstaat wees nog eens op de voor de hand liggende overeenkomst: wat de VARA voor de SDAP en het NVV was, was de ROVA voor het NAS en de RSP.³⁰ En de VARA had al zendtijd, dus... Bij de ROVA werd zeker wel op één avond per maand zendtijd gerekend. In zijn antwoord kaatste de minister de bal terug.³¹ Eerst moest vaststaan dat de ROVA kon voldoen aan de eisen die in de Algemene Maatregel van Bestuur zouden worden geformuleerd. Die nieuwe algemene regel was er nu nog niet, schreef de minister, maar zou binnen niet al te lange tijd afkomen. Een van die eisen waaraan een omroepvereniging zeker zou moeten voldoen, kon hij al wel meedelen: het hebben van rechtspersoonlijkheid. De minister nodigde de ROVA daarom uit te berichten of, en zo ja, bij welk Koninklijk Besluit de statuten van de vereniging waren goedgekeurd en hem dan van die stukken ook een tweetal exemplaren toe te sturen. Enige dagen later, op 7 april 1930, had de ROVA de statuten – op officieel papier en voorzien van een zegel van vijftig gulden – al opgestuurd en beleefd om koninklijke goedkeuring verzocht.

In mei 1930 stelde de regering in het Radioreglement drie eisen aan het verlenen van zendtijd, te weten dat:³²

1 de ROVA rechtspersoonlijkheid moest bezitten, met andere woorden er zou koninklijke goedkeuring voor de statuten moeten worden verleend;

- 2 de rova zou moeten aantonen dat zij in zodanige mate gericht is op de bevrediging van in het volk levende culturele of godsdienstige behoeften, dat haar uitzendingen om die reden geacht kunnen worden van algemeen nut te zijn;
- 3 er geen gevaar aanwezig moest zijn voor de veiligheid van de staat, de openbare orde of de goede zeden.

In een brief had rova-secretaris-penningmeester Theo Dissel minister Reymer geïnformeerd dat het nas zich collectief met zentienduizend leden bij de rova had aangesloten.³³ Daarmee presenteerde hij de rova als een omroepvereniging die 'body' had. Bovendien duidde hij aan dat de rova werkzaam was in de geest van een reeds koninklijk erkende vakcentrale, het nas, een vakcentrale die diep geworteld was in een deel van de arbeidersklasse. En dat was nog niet alles. De rova werkte ook in de geest van de met het nas bevriende verenigingen waartoe onder meer de rsp gerekend kon worden. De collectieve aansluiting van die politieke organisatie, schreef Dissel, zou slechts een kwestie van dagen zijn, evenals de aansluiting van de Revolutionaire Jeugdbond (rjb) van het nas. Het moest toch duidelijk zijn voor de minister dat de rova in 'het volk' leefde en niet zomaar gepasseerd kon worden.

In de Radioraad?

De rova gaf aan ook aanspraak te willen maken op een zetel in de Radioraad. Het nas was immers als koninklijk goedgekeurde organisatie ook vertegenwoordigd in de Hoge Raad van de Arbeid. Waarom dan ook niet in een vertegenwoordigend lichaam als de Radioraad?

Om druk uit te oefenen ondersteunde Henk Sneevliet, de voorzitter van het nas, namens het bestuur dat verzoek. In zijn brief aan de minister van Waterstaat pleitte hij ook voor zendtijd.³⁴ Hij erkende dat het nas slechts een kleine minderheid van de Nederlandse vakbeweging uitmaakte, maar het was wel een erkende stroming in de Nederlandse vakbeweging die, merkte hij nadrukkelijk op, 'een speciale plaats' inneemt in het geheel van de arbeidersbeweging. Op grond daarvan kon de rova volgens hem zeker aanspraak doen gelden op toewijzing van zendtijd voor de propaganda van haar denkbeelden en een plaats opeisen in de Radioraad.

Wat betreft het plaatsnemen van de rova in de Radioraad was de minister kort.³⁵ In zijn antwoord achtte hij het niet noodzakelijk naast de grote stromingen die al in de Radioraad vertegenwoordigd waren nog weer andere, kleinere, op te nemen. Trouwens, merkte minister Reymer op, van de Nederlandse vakbeweging was niemand in de Radioraad vertegenwoordigd. En het verzoek om zendtijd? Eerst maar koninklijke goedkeuring van de rova-statuten. Daar konden het nas en de rova het mee doen.

Dat jaar herinnerde de ROVA de Radioraad en de ministers van Waterstaat en Justitie er herhaaldelijk aan toch vooral vaart te maken met de procedure die tot zendtijd zou moeten leiden. Waarom duurde het allemaal zo lang?

Zendtijdencommissie

Op de dertiende vergadering van de zendtijdencommissie van de Radioraad in mei 1930 was ook Theo Dissel, de energieke secretaris-penningmeester van de ROVA, aanwezig.³⁶ Hij deelde desgevraagd mee dat de ROVA op dat moment 850 individuele leden had en dat er 24 afdelingen in het land waren. En hij sprak de hoop en verwachting uit dat de ROVA twee uur zendtijd per maand zou krijgen.

Diezelfde dag deed de voorzitter van de zendtijdencommissie Dr. J. Th. de Visser een belangwekkende mededeling. Hij vertelde van de Juridische commissie een rapport te hebben ontvangen over de toelaatbaarheid van 'de kleine verenigingen' tot de ether. Volgens beslissing van de minister zou voor die verenigingen per week een half uur zendtijd beschikbaar zijn. Het enthousiasme bij de revolutionair-socialisten was groot en de verwachtingen daarna hooggespannen. In het wekelijkse 'Het Hoekje van de ROVA' in *De Arbeid* werd hoopvol gemeld dat de ROVA in ieder geval in beginsel zendtijd kreeg. 'Hoogstens zal het gaan om de vraag of er voldoende zendtijd aan onze omroepvereniging wordt afgestaan'.³⁷ Al werd wel kritisch opgemerkt dat de omroepvereniging wel groeide maar nog altijd niet snel genoeg.³⁸

Het eerste nummer van het eigen omroepblad *Luidspreker* was in een oplage van tienduizend exemplaren uitgebracht. In het uit vier pagina's, op A-4 formaat, bestaande blad kwam natuurlijk de eis voor eigen zendtijd prominent naar voren: 'Hier met onze zendtijd!' 'Uitbouw van de ROVA', daar ging het om. Verder werd 'het gezwollen taaltje van meneer Vogt', de AVRO-directeur, aan de kaak gesteld en ook kreeg de VARA ervan langs. Henk Sneevliet stak de ROVA in een slotartikel een hart onder de riem.

'Het moet aan de revolutionaire vakbeweging mogelijk zijn om een voldoende sterke ROVA te organiseeren, dat wij aanspraak kunnen doen gelden op uitzending onzer propaganda in verband met belangrijke gebeurtenissen en bijeenkomsten'.³⁹

Het gonsde in *De Arbeid* van plannen voor een eigen studio. Lidmaatschapskaarten werden verzonden en er werd nog eens op gewezen dat het ledental spectaculair kon worden verhoogd als NAS-bonden zich collectief aansloten. De statuten waren daarvoor speciaal gewijzigd. In Rotterdam bood iemand zich aan om gratis te helpen met het bouwen van toestellen en het verhelpen van storingen. 'Wel het lidmaatschapsboekje laten zien!' werd er bij vermeld.⁴⁰

Ondanks de euforie bleef het bestuur van de ROVA met beide benen op de grond staan. Voor het krijgen van zendtijd was in elk geval rechtspersoonlijkheid nodig. Dat wilde zeggen dat koninklijke goedkeuring van de statuten noodzakelijk was. Over het tijdstip waarop daarover door de autoriteiten een beslissing genomen kon worden was niets met zekerheid te zeggen.⁴¹ In revolutionair-socialistische kring kreeg men het bange vermoeden dat minister Reymer van Waterstaat onvoldoende raad wist met het advies van de Radioraad en daarom het verzoek van de ROVA maar op zijn beloop liet. De VARA en de AVRO werden ervan verdacht de ROVA met opzet buiten de verdeling van de zendtijd te willen houden.⁴² Het stond voor de revolutionair-socialisten vast dat de verantwoordelijke autoriteiten de nationaal-burgerlijk ingestelde AVRO zeker zouden beschermen tegen ‘de snoodaards’ van hun eigen omroepvereniging ROVA.⁴³ Uit tactische overwegingen was wel op 9 april 1930 besloten het ‘Revolutionnaire’ in de naam te vervangen door het meer neutrale ‘Radio’. Vanaf die datum heette de ROVA Radio Omroep-Vereeniging voor Arbeiders. Het initiaalwoord ROVA kon zo gehandhaafd blijven.

Zendtijdverdeling

De Radioraad was er in zijn plannen steeds vanuit gegaan dat de ROVA, mits een koninklijke goedkeuring afkwam, in aanmerking zou komen voor zendtijd. Medio 1930 had de raad een voorstel aan de minister voor de verdeling van de zendtijd aan de ‘bijzondere omroepverenigingen’ gedaan. De Radioraad legde er nog eens de nadruk op hoe moeilijk het was die zendtijd op een billijke wijze te verdelen. De regel die gebruikt werd bestond namelijk hierin dat de zendtijd voor de bijzondere omroepverenigingen zou moeten worden afgestaan door dié algemene omroepvereniging waar de bijzondere omroepvereniging zich het nauwst mee verbonden wist. De ROVA had verklaard zich het meest verwant te voelen met de VARA. Deze regel riep natuurlijk fel verzet op van de grote algemene omroeporganisaties. Zij wensten geen eigen zendtijd in te leveren. De AVRO dacht gevrijwaard te zijn door alvast te verklaren geen enkele verwantschap te voelen met enige bijzondere omroeporganisatie.⁴⁴

De minister was het niet eens met de toedeling van de zendtijd aan de bijzondere omroeporganisaties zoals de Radioraad die praktisch had uitgewerkt. In antwoord op deze ontwerpzendtijdverdeling formuleerde de minister op 17 oktober 1930 zijn bezwaren, waarbij hij in bijzondere gevallen voor groepen die niet aan de algemene eisen voldeden en dus niet in aanmerking kwamen voor zendtijd, het recht wilde hebben die zendtijd wél te geven. Zeker als de algemene omroepverenigingen, zoals gebleken was, niet vrijwillig bereid waren aan de billijke verlangens van deze groepen tegemoet te komen.⁴⁵

Twee maanden later, in december, bracht de Radioraad op uitnodiging van de minister alvast een Proeve van verdeling van zendtijd voor de AVRO, de VARA

en de kleine linksgeoriënteerde omroepverenigingen uit. Ook de ROVA werd in deze Proeve genoemd. Ze zou één uur zendtijd in de maand krijgen, op de tweede dinsdag van de maand van 18 tot 19 uur. Dat betekende vijftig procent van de tijd die de ROVA had gevraagd. Aanzienlijk later, pas in maart van het volgend jaar, deelde de minister zijn bezwaren tegen de Proeve mee. Daarop bracht de Radioraad op 13 april 1931 opnieuw advies uit. Deze keer was het aan de eisen van de minister aangepast.⁴⁶

Toen de Radioraad zich daarna opnieuw over de vraag boog welke verenigingen voor zendtijd in aanmerking kwamen, viel de ROVA weer af. De ROVA kwam nog steeds niet in aanmerking, deelde de Radioraad mee, omdat gebleken was dat de omroeporganisatie geen rechtspersoonlijkheid bezat. Het was de Radioraad bekend dat de ROVA al één jaar geleden koninklijke goedkeuring had aangevraagd. En ook nu weer had de ROVA naar een beslissing geïnformeerd.⁴⁷ Daarom wilde de Radioraad in zijn ontwerp voor zendtijdverdeling nog altijd rekening met zendtijd houden.

Het werd nu toch hoog tijd dat de overheid spoed zette achter een definitieve uitspraak over het verzoek om koninklijke goedkeuring van de statuten.

De beschaving bedreigd?

In een geheim schrijven aan de minister van Justitie Mr. J. Donner van mei 1931 wees minister Reymer van Waterstaat zijn collega er nogmaals op dat de ROVA nog steeds geen zendtijd had gekregen omdat zij geen rechtspersoonlijkheid bezat.⁴⁸ Bij de beoordeling van de ROVA, analyseerde minister Reymer, moest juist ook het doel van het NAS in aanmerking genomen worden. Hij had de vaste overtuiging hier te doen te hebben met een verbond van vakverenigingen met in de eerste plaats als doel verbeteringen van de materiële en economische belangen van de leden na te streven. Hoewel 'een zeker cultureel doel' het NAS niet kon worden ontzegd, meende hij. Over de statuten van de ROVA had de minister wat zijn departement betreft geen aanleiding tot het maken van opmerkingen of bedenkingen. Hij steunde daarbij op informatie van de Amsterdamse procureur-generaal die onderzoek door de officier van justitie en de waarnemend hoofdcommissaris van politie naar de statuten had laten verrichten.⁴⁹ Beiden kwamen tot de conclusie dat er geen omstandigheden waren die het verzoek om koninklijke goedkeuring, rekening houdend met wat bepaald was in de wet van 22 april 1855 (*Staatsblad* no. 32), in de weg stonden.

Als de minister lette op de inhoud van het eerste nummer van het omroepblad *Luidspreker* van de ROVA dan had hij zo zijn twijfels 'of deze vereeniging bij haar uitzendingen den wettigen weg, welke zij althans blijkens hare statuten zal "trachten" te volgen, niet zal verlaten'. Daar kwam volgens de minister nog een groot probleem bij: als de ROVA zendtijd zou krijgen dan zou propagandistisch gezien het gevaar van de ROVA nog veel groter kunnen zijn dan van het NAS zelf.

Want, redeneerde minister Reymer, ‘propageeren van bepaalde beginselen door middel van den radio-omroep [kan] van veel verder strekkende gevolgen zijn, dan indien zulks geschiedt in vergaderingen of bijeenkomsten’.

De beoordeling van de vraag of koninklijke goedkeuring en daarmee rechts-persoonlijkheid van de ROVA die noodzakelijk was voor zendtijdtoewijzing moest worden onthouden, liet de minister aan zijn collega van Justitie over. Hij vestigde nog wel de aandacht op de Radio-omroep Controle Commissie. Die zou zeker als tot koninklijke goedkeuring mocht worden overgegaan bijzondere aandacht aan de uit te zenden programma’s kunnen besteden. Door toepassing van preventieve censuur, was het oordeel van de minister, zouden ontoelaatbare uitzendingen kunnen worden voorkomen.

Bij Justitie werd met scepsis gereageerd op de brief van de minister van Waterstaat. De hoofdcommies van de Tweede Afdeling, Mr. J.R.M. van Angeren, wees er in een handgeschreven notitie – dik onderstreept – op dat de brief van Waterstaat naar zijn oordeel bij Justitie ‘de grootste voorzichtigheid tegenover de vereenigingen in kwestie’ zou moeten opwekken.⁵⁰ Hij was ervan overtuigd dat de ROVA zich niet zou bepalen tot het met toelaatbare middelen beoordelen ‘van de materiële en economische belangen der leden en het door het NAS nagestreefd cultureel doel’, zoals dat in haar statuten verwoord werd. Hij refereerde aan zijn schrijven van bijna een jaar geleden, van 14 juli 1930. Toen al had hij de voor de hand liggende redenering dat de ROVA automatisch óók koninklijk goedgekeurd zou moeten worden omdat het NAS al eerder koninklijk was goedgekeurd en de ROVA toch immers onderdeel uitmaakte van dat NAS, onderuit gehaald. Hij had erop gewezen dat het hier om twee verschillende zaken ging. Het revolutionaire NAS had de koninklijke bewilliging gekregen om ‘haar niet bij de uitvoering van de sociale wetgeving uit te sluiten’. Maar het was iets totaal anders koninklijke bewilliging te hechten aan een vereniging – de ROVA – ‘die niets anders te doen heeft dan speciaal *propaganda* [onderstreping van de hoofdcommies] te maken voor de revolutionaire beginselen van het NAS’. Het is zeker geen toeval dat in het eerste nummer van het radioblad van de ROVA *Luidspreker* dat in het archief van het ministerie van Justitie aanwezig was, juist op de plaats waar Henk Sneevliet in zijn slotartikel de nadruk erop legde dat ‘de revolutionaire vakbeweging’ aanspraak wilde doen gelden op zendtijd om ‘propaganda in verband met belangrijke gebeurtenissen en bijeenkomsten’ te bedrijven, dat citaat in duidelijke potloodstrepen (van hoofdcommies Van Angeren?) was gevangen.

Deze ROVA zou, daar was Van Angeren van overtuigd, eveneens propaganda maken voor de Revolutionair Socialistische Partij, ‘de politieke bijwagen van het NAS’. En die partij zou men toch – evenmin als de CPN – willen erkennen! Het feit dat het NAS reeds eerder erkend was, hoefde de regering er dus niet van af te houden haar goedkeuring aan deze vereniging te weigeren. En hij besloot zijn analyse:

‘Nu kan men zeggen dat Waterstaat over voldoende remmen beschikt om bovenstaande verkeerde gebeurlijkheden tegen te gaan. Toch lijkt mij de zaak hachelijk worden, wanneer de vereeniging wier rechtspersoonlijkheid door de Kroon zou zijn erkend, een zoo groote omvang zoude hebben aangenomen dat haar eenige zendtijd zou moeten worden verleend. (...) Ik geloof dat het beter zou zijn de vereeniging een 6 of 12 maanden onder politietoezicht te stellen om dan verder te overwegen. De vereeniging is de voorhoede van Rusland, dat onze beschaving bedreigt. (...) Hoe men in theorie over dit alles moge denken, praktisch gezien zou ik meer voor overweging willen adviseeren tot zich nieuwe gezichtspunten openbaren’.

Minister van Justitie Mr. Donner had deze redenering van hoofdcommies Van Angeren gevolgd. Daarom had het zo lang geduurd voordat een eindbeslissing over koninklijke goedkeuring voor de ROVA werd genomen. Pas nu, midden 1931, werd met spoed een definitief oordeel over de aanvraag van de ROVA afgehandeld. Een ding is zeker: rechtspersoonlijkheid is er voor de ROVA nooit gekomen. En dus geen zendtijd.⁵¹

Het einde van de ROVA

De kansen om in de ether een plaats te krijgen waren minimaal. Het klimaat van gezagsversterking bij de regering deed daar beslist geen goed aan. Men was in de eerste plaats anti-links, anti-rood, anti-socialistisch. Het ging in de argumentatie, hoe mager die meestal ook was, om het paal en perk stellen aan, zo mogelijk zelfs de kop indrukken van de revolutionaire of als revolutionair beschouwde arbeidersbeweging. Die werd gevaarlijk geacht voor de bestaande maatschappij.⁵²

Op 4 oktober 1930, zes maanden nadat koninklijke goedkeuring was aangevraagd, werd in ‘Het hoekje van de ROVA’ ook al op de strenge radiocensuur gewezen waarvan de VARA opnieuw het slachtoffer was geworden. Ondanks de strijdvaardige toon klonk in de volgende passage toch de eigen twijfel door:

‘Als wij protesteren tegen dergelijke praktijken, ons ernstig voornemen daartegen de arbeidersbeweging in het geweer te brengen, dan past het ons niet te overwegen of het misschien beter zou zijn op te houden, omdat redevoeringen van onze woordvoerders toch niet zullen worden uitgezonden, doch dan hebben wij tot taak met duidelijke inspanning te werken aan de verdere uitbouw van onze eigen omroepvereniging, met name de ROVA.(...) Onze taak is het op te komen voor de vrijheid in de aether, want het woord onzer beweging moet in de huiskamers der arbeidersbeweging kunnen doordringen’.⁵³

Op 1 november 1930 werd verrassend in ‘Het Hoekje van de ROVA’⁵⁴ de eerste uitzending aangekondigd. Zou het dan toch?

‘Eindelijk! Eindelijk hebben we dan zendtijd op de 24 m golf. Ter gelegenheid van de eerste uitzending zal op 12 november in “Concordia”⁵⁵ samen met de vvvo [‘Vereeniging Voor Volks-Ontwikkeling’, de culturele organisatie van het NAS] een feestelijke luisteravond verzorgd worden’.

Een week later werd iedereen nog eens opgeroepen vooral te komen:

‘Wij vrezen dat de radiodistributie haar niet zal doorgeven. Wij zijn bovendien bang dat ook amateurs met eigen toestel de 24 m golf niet zullen kunnen vinden. Wij zijn echter zeker dat de uitzending in het gebouw “Concordia” goed door zal komen’.⁵⁶

Twee weken later pas werd verslag gedaan van de bijeenkomst.⁵⁷ De zaal was goed bezet geweest. Het was duidelijk dat velen in Amsterdam en daarbuiten tevergeefs hadden geprobeerd de uitzending van de ROVA op te vangen. Zelfs in de Concordia-zaal had het enige tijd geduurd voor iedereen begreep dat men opgetrommeld was om te laten horen ‘wat een ROVA-uitzending *zou kunnen zijn*’ (cursivering DdW). De 24 m golf was maar een verzinsel geweest evenals de uit de hoge hoed getoverde ‘uitzending’ vanuit zaal Concordia.

Gelukkig kon iedereen de grap waarderen en accepteren ‘dat de golflengte voor deze zending de zaallengte van “Concordia” was’. Het werd nog een genoeglijke avond. De Revolutionnaire Jeugdbond (RJB) van het NAS trad op, Henk Sneevliet hield een vlammend betoog over de steenzetterskwestie en Jef Last had succes met zijn voordracht van ‘De dood van Marianne’, een van de hoofdstukken uit zijn bundel *Marianne*.⁵⁸

De practical joke van Jef Last en Theo Dissel was uitstekend geslaagd. Geïnteresseerden in een goede ontspanningsavond werd aan het eind van het verslag in *De Arbeid* vooral aangeraden zich tot Jef Last te wenden. ‘Hij kent dat vak’.

Vanaf dat moment is ‘Het hoekje van de ROVA’ in *De Arbeid* verdwenen. In de jaargangen van *De Arbeid* (van het NAS), *De Baanbreker* (van de RSP) en *De Nieuwe Fakkel* (van de RSAP) werd nog wel over omroeperikelen van de VARA geschreven, maar er is niets meer te vinden over de ROVA. Het leek of de ROVA van de aardbodem verdwenen was. De omroeporganisatie bestond nog wel, maar sluimerde voort. Uit een brief van de ROVA aan de PTT van eind 1931 werd duidelijk dat Theo Dissel, de secretaris/penningmeester van de ROVA, plotseling afgetreden was.⁵⁹ Hij had er de brui aan gegeven. Een gevoelig verlies.

Een jaar later, eind 1932, boog het bestuur van het NAS zich nogmaals over ‘de kwestie ROVA’.⁶⁰ De ROVA had het bestuur meegedeeld dat het voortbestaan

als zelfstandige omroepvereniging niet gewenst was. De groei van het ledental ging te langzaam. Daardoor zou de uiteindelijke kans op zendtijd, die ‘volledig samenhang met ledentallen’, zeer gering zijn. Over koninklijke goedkeuring werd met geen woord meer gesproken.

Omdat in het verleden geen rechtspersoonlijkheid was verkregen, werd zelfs nog overwogen als alternatief een stichting in het leven te roepen. Het voordeel daarvan zou zijn dat een stichting zonder enige goedkeuring van de autoriteiten rechtspersoonlijkheid had. De federaties van het NAS en de bonden moesten dan wel een collectief lidmaatschap aangaan. Daarbij zouden alle leden van de federaties niet collectief, zoals eerder, maar nu individueel in het ledenregister van de omroep moeten worden opgenomen. Op die wijze zou er enige kans aanwezig zijn dat zendtijd kon worden afgedwongen. Als een tweede mogelijkheid werd voorgesteld het omroepwerk van de ROVA onder te brengen in de vvvo, de populaire culturele ‘poot’ van het NAS. De commissie wilde echter eerst het oordeel van het NAS-bestuur hierover horen voordat het met uitgewerkte plannen voor een stichting kwam. Het was duidelijk, de ROVA was op sterven na dood.

Verkiezingen 1933, 1937 en 1939

In 1933 heeft de RSP bij de Tweede-Kamerverkiezingen nog wel gebruik kunnen maken van zendtijd die ter beschikking van de politieke partijen was gesteld. Het zou de laatste keer zijn.

*‘Hier Hilversum Holland’. Zender van de Nederlandsche Seintoestellenfabriek te Hilversum.
Bron: Radio voor Amateurs. Naar het Engelsch van Michael Egan voor Nederland bewerkt door Ir. W. Harmsen E.I., ‘Kosmos’, Amsterdam 1926, p. 2*

Op 5 april van dat jaar sprak de waarnemend voorzitter van de RSP, Bertus Bouwman, de tekst van de verkiezingsrede uit.⁶¹ Voorzitter Henk Sneevliet was verhinderd. Hij zat een straf uit van drie maanden wegens een opruiend manifest over de munterij op de pantserkruiser 'De Zeven Provinciën'. Sneevliet had zich solidair verklaard met de opvarenden die in de wateren van Nederlands-Indië tegen hun slechte arbeidsomstandigheden in verzet waren gekomen en aan het muiten waren geslagen. De Nederlandse regering liet het schip bestoken met vliegtuigbommen waarbij een aantal opvarenden, zowel Europeanen als Inlanders, werd gedood.⁶²

Aan het eind van zijn radioredevoering herinnerde Bouwman nog aan Domela Nieuwenhuis die in 1886 tot een jaar gevangenisstraf was veroordeeld en daarna tot volksvertegenwoordiger was gekozen. Hij sprak de verwachting uit dat

'allen wier rechtsgevoel diep gekrenkt is door de gevangenhouding van Sneevliet de boodschap van onze partij overnemen:
Sneevliet uit de cel – in de Kamer!
Sneevliet worde openbare aanklager in het parlement!
Kiest nummer 1 van lijst 32!'

En inderdaad, Sneevliet werd in 1933 in de Tweede Kamer gekozen.

Een van de belangrijkste doeleinden van de achtereenvolgende regeringen Colijn (1933 – 1939) is altijd geweest politiek extremisme te bestrijden. Aan de media, en dus ook aan de radio, werd welhaast onbegrensde macht toegekend. In regeringskring bestond grote angst dat de radio voor 'verkeerde' doeleinden zou worden aangewend. De bevolking moest daarom beschermd worden. Revolutionaire wijzigingen in de maatschappelijke verhoudingen dienden met beslistheid te worden tegengegaan. De munterij op 'De Zeven Provinciën' in 1933 heeft duidelijk als katalysator gefungeerd bij de verdere groei van de autoritaire gedachte. De opeenvolgende kabinetten-Colijn grepen nu naar *algemene* maatregelen en wetswijzigingen in plaats van incidentele verordeningen.⁶³

Voor de politieke partijen links en rechts van het midden (CPH, RSP/RSAP en NSB) betekende dit dat hen zoveel mogelijk zendtijd onthouden werd. Opmerkelijk genoeg werd het communisme niet eens als het grootste kwaad beschouwd. De meerderheid van de Radio-omroep Controle Commissie bezag het communisme meer als 'een maatschappelijk verderf' dan als een politieke gesterichting. Wat de NSB betreft werd van de bestaande algemene zendgemachtigden verwacht dat ze zich onthielden van directe kritiek op de fascistische ideologie en partijen. Alle zendgemachtigden negeerden de NSB en schikten zich ook verder naar de richtlijnen die door de overheid waren uitgevaardigd. Als de regering dezelfde zendtijdverdeling van 1929 en 1933 zou handhaven dan zou in 1937 zendtijd voor de NSB niet voorkomen kunnen worden. De minister van Binnenlandse Zaken – 'radio' was van Waterstaat overgegaan naar het

Bron: Dick de Winter, Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler, *Papieren Tijger*, Breda 2001, p. 111

belangrijker ministerie van Binnenlandse Zaken – kondigde daarom een verbod af voor *alle* partijen. Niemand zou dat jaar voor het maken van ‘stembus-propaganda’ gebruik mogen maken van de radio.⁶⁴

Minister-president Colijn, de onbetwiste leider van de Antirevolutionaire Partij (ARP), sprak zelf wél voor de radio. Hij profiteerde van de door zijn politieke geestverwant en minister van Binnenlandse Zaken J.A. de Wilde ingestelde regeling waarbij in bijzondere omstandigheden de regering zendtijd kon vorderen. Colijn sprak het Nederlandse volk herhaalde malen met groot succes toe. Hij maande het volk vooral tot eensgezindheid en rust. Met zijn radiopraatjes wist deze autoritaire democraat die niet gevormd was in een democratische

traditie, effectief gebruik te maken van de mogelijkheden die de radio hem bood. Het paste perfect in zijn maatschappijvisie en mediastrategie.⁶⁵

Voor de SDAP en de confessionele partijen was het nog mogelijk om via de bevriende algemene omroeporganisatie die tot dezelfde zuil behoorde – respectievelijk de VARA, NCRV en KRO – met het kiezerspubliek te communiceren. Voor de RSAP was die weg afgesloten. Wel maakte de RSAP, net als de Communistische Partij van Nederland (CPN), in 1937 al gebruik van de modernste technieken van geluidsregistratie. Voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 1937 waren door de RSAP in een speciale klankstudio plaatopnamen gemaakt van verkiezingstoespraken van Henk Sneevliet en de bekende Rotterdamse vakbondsleder en partijbestuurder Ab Menist. Op handkarren en met geluidswagens die voorzien waren van dakluidsprekers, werden die op verschillende plaatsen ten gehore gebracht. Naast de gebruikelijke verkiezingsbijeenkomsten in zalen was het voor de RSAP in dat jaar de enige manier om met een talrijker kiezerspubliek te communiceren.⁶⁶

Ook in 1939, met de Statenverkiezingen en de gemeenteraadsverkiezingen voor de deur, werd opnieuw verkiezingspropaganda voor de radio door de regering verboden. De RSAP voelde zich verongelijkt en beknot in haar propagandistische uitingsmogelijkheden. In februari 1939 had Henk Sneevliet zich in *De Rode October*, het theoretisch orgaan van de RSAP, verontwaardigd uitgelaten over ‘de brute aanranding der bewegingsvrijheid van consequente minderheden van de arbeidersbeweging’. Waren niet ook zonder enige noodzaak bladen en plakstroken van de RSAP in beslag genomen? En was de politie niet onaangekondigd tijdens vergaderingen binnengedrongen zonder dat één enkele aanklacht was ingediend? Er was volgens Sneevliet duidelijk sprake van afbrokking van democratische rechten en vrijheden. In 1939 was volgens hem de oude wet op vereniging en vergadering in die zin bijgewerkt dat aan de rechterlijke instanties de bevoegdheid gegeven werd ongewenste verenigingen te verbieden. De RSAP werd ‘het illegale’ ingedreven.⁶⁷

Wellicht heeft Henk Sneevliet in 1939 hiermee onbewust het startschot gegeven voor een soort ‘mediaoffensief’⁶⁸ van de revolutionair-socialisten. In dat jaar besloot de Rotterdamse afdeling van de RSAP zelf een zender, ‘De Rode Omroep’, in de lucht te brengen. Voorafgaande aan de gemeenteraadsverkiezingen en de Provinciale Statenverkiezingen werd zo op illegale wijze democratische vrijheid in de ether afgedwongen. De korte uitzendingen, hooguit een kwartier, werden altijd vooraf gegaan door ‘De Internationale’ die toen niet ten gehore mocht worden gebracht.

Dit ‘mediabeleid’ van de RSAP schoot de autoriteiten in het verkeerde keelgat. Na een kapitale blunder van de technici waarbij de zender had ‘opengestaan’ en er twee keer van hetzelfde adres gebruik was gemaakt om uit te zenden, kon ‘De Rode Omroep’ door de Radio Controle Dienst (RCD) uit de lucht worden gehaald. De apparatuur werd in beslag genomen en de betrokken RSAP-ers gearresteerd. Er volgde een veroordeling tot twee maanden gevangenisstraf; degene

bij wie in huis was uitgezonden kreeg een maand. Na enige tijd wist de Rotterdamse *RSAP* nog wel een tweede zender in de lucht te brengen. Die is nog een korte periode in verkiezingstijd gebruikt.⁶⁹

Pas na de Tweede Wereldoorlog, in 1947, zou met de formele afschaffing van het preventief toezicht een eerste stap gezet worden op de weg naar volledige terugtrekking van de overheid uit de verantwoordelijkheid voor het omroepprogramma. Een voorzichtige stap, want het zou nog tot 1978 duren voor van een werkelijk volwassen radio-omroep gesproken kon worden. Pas toen werd de ministeriële tuchtbevoegdheid inzake veiligheid van de staat, openbare orde en goede zeden uit de Omroepwet geschrapt.⁷⁰

NAS en *RSAP* konden daar niet van profiteren. De *RSAP* behoorde tot de eerste politieke partijen in Nederland die na de inval van de nazi's in 1940 ondergronds gingen. Als Marx-Lenin-Luxemburg-front (*MLL*-front) zette de partij de strijd illegaal voort. Op 13 april 1942 werd de landelijke leiding van het *MLL*-front, waaronder Henk Sneevliet, na een proces even buiten het strafkamp Amersfoort, waar ze na hun arrestatie gevangen waren gezet, door de Duitsers gefusilleerd. Na de Tweede Wereldoorlog werden zowel het *NAS* dat in 1940 door de bezetter verboden was, als de *RSAP* niet meer opgericht.⁷¹

Samenvatting en conclusie

Ik stel vast dat zowel het Nationaal Arbeids-Secretariaat (*NAS*), de Revolutionair Socialistische Partij (*RSP*) als de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (*RSAP*) tijdens het Interbellum grote belangstelling toonden voor de media. Net als andere politieke en vakbewegingsorganisaties wilden ook zij de radio voor hun propagandadoeleinden benutten. Henk Sneevliet sprak niet voor niets over 'dit machtige propaganda-instrument' waarmee 'de klassenstrijd der arbeiders tegen het kapitaal ook op deze wijze gevoerd [kon] worden'.⁷²

In 1929 richtte het *NAS* de Revolutionaire (later: Radio) Omroep-Vereeniging voor Arbeiders (*ROVA*) op, mede uit frustratie en woede dat zowel de *AVRO* als de *VARA* bij het vijfendertigjarig bestaan van het *NAS* geen zendtijd hadden willen afstaan. Door de grote politiek-autoritaire repressie die door de confessionele politieke elite tijdens het Interbellum werd uitgeoefend, was het onmogelijk het revolutionair-socialistische geluid via een eigen omroepvereniging te laten klinken. De defensief ingestelde overheid die gezagsversterking nastreefde, wilde bewust alle 'extremistische geluiden' uit de ether bannen en is in die opzet geslaagd. Angst voor propaganda van revolutionaire organisaties en verstoring van de maatschappelijke orde zat er bij de regering diep in waardoor de democratische structuur onder spanning kwam te staan en begon af te brokkelen.

NAS en *RSP* kunnen niet verweten worden dat ze bij hun inspanningen voor de *ROVA* ontactisch of onbehoorlijk geopereerd hebben. Voor zover ik heb kunnen nagaan hebben beide organisaties zich bij de formele procedures die nu

eenmaal nodig waren om rechtspersoonlijkheid van de overheid te verkrijgen, uiterst correct gedragen. Politieke tegenwerking, zeker van het ministerie van Justitie, en een overdreven angst voor het ‘communistische spook’ hebben gemaakt dat de ROVA geen schijn van kans heeft gekregen. Koninklijke goedkeuring van de statuten van de ROVA, noodzakelijk om zendtijd te kunnen krijgen, is dan ook nooit afgekomen, ook al was het NAS, waar de ROVA toch onderdeel van uitmaakte, wél koninklijk erkend en had het zich collectief met zeventien-duizend leden bij de ROVA aangesloten.

Toen in 1932 alle pogingen om rechtspersoonlijkheid te krijgen waren mislukt, heeft het NAS nog overwogen voor de ROVA een stichting in het leven te roepen. Ook werd de mogelijkheid bekeken de ROVA nieuw leven in te blazen door het onderdeel te laten uitmaken van haar culturele afdeling, de ‘Vereeniging Voor VolksOntwikkeling’ (VVVO). Dat alles moet op een mislukking uitgelopen zijn. Er wordt daarna, tot 1940, nergens meer in de periodieken van NAS, RSP en RSAP iets van de ROVA (of van een andere eigen omroepvereniging) vernomen.

In 1929 en 1933 kreeg de RSP wel een kwartier politieke zendtijd in verband met de Tweede-Kamerverkiezingen in die jaren. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 en de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1939 verbood de minister van Binnenlandse Zaken alle politieke partijen verkiezingspropaganda via de ether te maken. De Rotterdamse afdeling van de RSAP wist in 1939 als onderdeel van een revolutionair-socialistisch ‘mediaoffensief’ met succes tot twee keer toe een illegale radiozender, ‘De Rode Omroep’, in de lucht te brengen en verkiezingsuitzendingen te verzorgen.

Noten

Met dank aan Huub Wijfjes, Frans de Winter en Hans Ramaer.

1 B. Hogenkamp, ‘Afdelingen der Federatie opgelet!’ De film van het dertigjarig jubileum van de Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders’, in: *Onvoltooid Verleden* no. 9, Den Haag 2000, p. 15.

2 P.A. de Boer, à *Steringa Idzerda. De pionier van de radio-omroep*, Bussum 1969, p. 39.

3 H. Wijfjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma’s 1919 – 1941*, Amsterdam 1988, p. 13-17.

4 Idem, p. 19-22.

5 J. van de Merwe, *Het zwarte schaap van de rooie familie. Een biografie van Gerrit Jan Zwertbroek*, Amsterdam 1989, p. 50.

6 Wijfjes, *Radio onder restrictie*, p. 38-40.

7 Van de Merwe, *Het zwarte schaap van de rooie familie*, p. 48-50.

8 Wijfjes, *Radio onder restrictie*, p. 53.

9 Idem, p. 54-55.

10 J.C.H. Blom, ‘De politieke machtspositie van H. Colijn in de jaren ’30’, in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.) *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*, Amsterdam 1979, p. 239.

11 Wijfjes, *Radio onder restrictie*, p. 53-56.

12 ‘Vrijheid in den aether’, in: *De Arbeid (Arbeid)*. Orgaan van het Nationaal Arbeids-Secretariaat, 6 april 1929.

13 In totaal namen dat jaar zesendertig partijen aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel.

14 Wijfjes, *Radio onder restrictie*, p. 22-24.

- 15 Idem, p. 25.
- 16 'Het RSP-radiokwartier', in: *De Baanbreker*. Orgaan van de revolutionair-socialistische partij, 22 juni 1929.
- 17 Idem.
- 18 'Sneevliet voor den uitzender', in: *De Baanbreker*, 22 juni 1929.
- 19 'Het RSP-radiokwartier', in: *De Baanbreker*, 22 juni 1929.
- 20 Propaganda algemeen. Correspondentie met AVRO en VARA, brieven van 19 en 25 september 1928, in: NAS-archief (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam) [=NAS-archief (IISG)].
- 21 'Radio', 16 februari 1929; NAS-archief (IISG), brief 19 februari 1929; Staatsbedrijf der PTT [=Staatsbedrijf PTT]: Hoofdbestuur, Radio-omroep Radio-distributie, 1919 – 1940, bestanddeel 132, brief 13 juni 1930, in: Nationaal Archief, Den Haag [=collectie NA].
- 22 'Het RSP-radiokwartier', in: *De Baanbreker*, 22 juni 1929.
- 23 'De Vara', in: *De Baanbreker*, 4 mei 1929.
- 24 'De Vara onder censuur', in: *De Baanbreker*, 20 september 1930.
- 25 Wijfjes, *Radio onder restrictie*, p. 107.
- 26 Idem, p. 220.
- 27 H. Wijfjes, 'Echt en oprecht. Geluidsversterking, radio en politieke retoriek 1900 – 1945', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, jrg. 3, no. 1, Amsterdam 2000, p. 154; J. van de Merwe, *Het zwarte schaap van de rooie familie*, p. 48-50.
- 28 *NAS-verslag over het tijdvak 1 april 1928 tot 1 juli 1931*, p. 86.
- 29 Staatsbedrijf PTT, brief 24 maart 1930, bestanddeel 132, in: collectie NA.
- 30 Idem, brief 17 maart 1930.
- 31 Idem, brief 3 april 1930.
- 32 Radioreglement 1930/*Staatsblad* no. 159.
- 33 Staatsbedrijf PTT, brief 11 juni 1930, bestanddeel 132, in: collectie NA.
- 34 Idem, brief 13 juni 1930.
- 35 Idem, brief 21 juli 1930.
- 36 Radoraad. Notulen Zendtijdencommissie mei 1930 – oktober 1933, doos 227, 30 mei 1930, in: collectie IISG.
- 37 *Arbeid*, 26 juli 1930.
- 38 *Arbeid*, 24 mei 1930.
- 39 *Luidspreker*, Periodiek orgaan van de Radio-Omroep-Vereeniging voor Arbeiders, 1e jaargang, mei 1930, no. 1.
- 40 *Arbeid*, 30 augustus 1930.
- 41 Ministerie van Justitie [=Justitie]: Centraal Archief Verenigingen. 1874 – 1976, bestanddeel 43439, brief 27 juni 1930, in: collectie NA.
- 42 *Arbeid*, 29 maart 1930.
- 43 *Arbeid*, 5 april 1930.
- 44 Staatsbedrijf PTT, bestanddeel 193, brief 5 juli 1930, in: collectie NA.
- 45 Staatsbedrijf PTT, bestanddeel 30, Verslag van de Radoraad, p. 14.
- 46 Staatsbedrijf PTT, bestanddeel 193, brief 17 december 1930.
- 47 Idem, brief 13 april 1930; Justitie, brief 19 maart 1931, in: collectie NA.
- 48 Justitie, brief 16 mei 1930, in: collectie NA.
- 49 Idem, brieven van 13 en 18 juni 1930.
- 50 Justitie, notitie 28 mei 1931, in: collectie NA.
- 51 Een officiële brief met een afwijzing van het ministerie van Justitie of van Waterstaat heb ik, zowel in het NAS-archief in het IISG, als in het Nationaal Archief, niet aangetroffen.
- 52 J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën*, Bussum 1975, p. 85.
- 53 *Arbeid*, 4 oktober 1930.
- 54 *Arbeid*, 1 november 1930.
- 55 De 'Concordia'-zaal ligt in Den Haag.

56 *Arbeid*, 8 november 1930; Radiodistributie, zoals hier in Den Haag, is een transmissiesysteem waarbij omroepprogramma's geheel of voor een belangrijk deel via kabel- en draadverbindingen worden doorgegeven vanuit de studio naar de luisteraar. Het geluid is natuurgetrouw en storingsvrij. De basis voor radiodistributie(=draadomroep) werd in 1926 in Nederland gelegd door een aantal particuliere exploitanten. Er waren ook gemeenten, zoals Rotterdam, die zelf tot exploitatie overgingen. Sinds 1940 was de exploitatie in handen van het staatsbedrijf der PTT.

57 *Arbeid*, 22 november 1930.

58 J. Last, *Marianne*, Amsterdam 1930, hoofdstuk 6.

59 Staatsbedrijf PTT, bestanddeel 132, brief 18 november 1931.

60 NAS-archief (IISG), nr. 345, brief 17 november 1932.

61 RSP/RSAP-archief, microfilm 4 (map 45 t/m map 82); De door de Radio-omroep Controle Commissie goedgekeurde rede werd uitgesproken op de korte golf (296 m.) bij de n.v. Nederlandse Seintoestellen Fabriek (NSF) te Hilversum.

62 *Het Proces Sneevliet*, Uitgave Proletarisch Steunfonds, Amsterdam 1933; M. Perthus, *Henk Sneevliet revolutionair-socialist in Europa en Azië*, Nijmegen 1976, p. 350-359; J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën*, p. 265-271.

63 F. van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930 – 1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*, Groningen 1989, p. 31 en 36.

64 Wijfjes, *Radio onder restrictie*, p. 244-247.

65 Wijfjes, 'Echt en oprecht', p. 154-160.

66 Deze toespraken van Henk Sneevliet en Ab Menist zijn in het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid op tape aanwezig; F. de Kok, 'Doorbraakpoging mislukt. Geluidsopnamen als verkiezingspropaganda van de CPN in 1937', in: *Jaarboek 1991 Stichting Film en Wetenschap*, Amsterdam 1992, p. 54.

67 H. Sneevliet, 'Onder het rode zoeklicht: Afbrokkelende democratie en volksfront', in: *De Rode October, maandschrift van de Rev. Soc. Arb. Partij*, jrg. 4, nr. 2, februari 1939, p. 1.

68 B. Hogenkamp, 'Afdelingen der Federatie opgelet!', p. 17.

69 D. de Winter, "Heel Rotterdam kon het horen! De illegale Rode Omroep van de RSAP, 1939', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, jrg. 2, Amsterdam 1999, p. 89-100.

70 Wijfjes, *Radio onder restrictie*, p. 274.

71 M. Perthus (red.), *Voor vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Rotterdam 1953; H. Smeets en D. de Winter (red.), *Wij moesten door...*, Ridderkerk 2002.

72 *De Baanbreker*, 8 november 1930.